

///// studie / article //////////////////////////////////////

SPOR O VIVISEKCE A ČESKÉ ŽENY NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Abstrakt: Článek se věnuje srovnání podoby a vývoje sporu o vivisekce v Anglii a českých zemích, s důrazem na propojení protivivisekčního a ženského hnutí. První část textu na požadí rozvoje medicíny popisuje okolnosti vzniku sporu a cestu, která vedla k přijetí první legislativy regulující experimenty se zvířaty. Druhá část představuje postoj F. P. Cobbeové, která je nejvýraznější ženskou postavou v tomto sporu. Třetí část mapuje situaci v českých zemích a nabízí důvody, které vysvětlují, proč se u nás v dané době organizované protivivisekční hnutí nezformovalo. Autorka tvrdí, že klíčovou roli sehrálo pozitivní vnímání vědců, které pramenilo z jejich zapojení do procesu národního obrození. V poslední části textu jsou pak představeny názory na vivisekci dvou postav českého ženského hnutí na počátku 20. století, P. Moudré a E. Vozábové. Autorka ukazuje, že v dané době argumenty, které lícily experiment v medicíně jako nepotřebnou a neužitečnou metodu bádání, již nemohly být přesvědčivé.

Klíčová slova: *experiment v medicíně; spor o vivisekce v Anglii a českých zemích; ženské hnutí; F. P. Cobbeová; P. Moudrá; E. Vozábová*

The Controversy over Vivisection and Czech Women at the Turn of the 20th Century

Abstract: *The paper presents a comparison of the character and development of the discussion on the use of animals for scientific purposes in England and the Czech Lands, with the emphasis on the connection between the anti-vivisection and women's movements. Against the background of the development of medical science, the first part describes the circumstances of the rise of the controversy and the path that led to the adoption of the first law regulating animal experiments. The second part presents the attitude of F. P. Cobbe, who was the most influential female figure in the debate. The third part maps the situation in the Czech Lands and suggests reasons as to why an organized anti-vivisection movement had not formed there. The author claims that the key role was played by the favorable perception of scientists due to their involvement in the process of National Revival. The last part presents the views on vivisection of two figures of Czech women's movement at the beginning of 20th century – P. Moudrá and E. Vozábová. The author shows that the arguments that depicted the experiment in medical science as an unnecessary and useless method of research could no longer be convincing at the time.*

Keywords: *experiment in medical science; controversy over vivisection in England and Czech Lands; women's movement; F. P. Cobbe; P. Moudrá; E. Vozábová*

ZDENKA JASTRZEMBSKÁ

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
A. Nováka 1, 602 00 Brno
email / jastrzem@phil.muni.cz

Následující¹ článek je součástí projektu, který mapuje působení žen v historii české filosofie a vědy. Navazuje na úsilí feministické filosofie doplnit obraz dějin filosofie a vědy o postavy ženského pohlaví, kterým je ve srovnání s postavami mužského pohlaví věnována mnohem menší pozornost. Naším záměrem je představit názory a dílo vybraných českých filosofek a vědkyň, analyzovat podmínky a specifika jejich působení, začlenit jejich práci do širšího společenského kontextu a dobových diskusí a výsledný obraz konfrontovat se situací v jiných evropských zemích. Spor o vivisekce, který probíhal v poslední čtvrtině 19. století a na počátku 20. století, je pro takto vymezený výzkumný úkol ideálním tématem. Do debaty, zda je ospravedlnitelné využívat zvířata pro vědecké účely, se totiž velmi intenzivně zapojily ženy a přiklonily se na stranu odpůrců vivisekcí, kteří požadovali provádění experimentů na živých zvířatech zcela zakázat. Protnutí a propojení protivivisekčního a ženského hnutí bylo významným způsobem pronikl i do veřejného prostoru. Situace v českých zemích byla odlišná. Téma vivisekcí bylo v českém tisku okrajovou záležitostí, s protivivisekční agitací se u nás setkáváme až na počátku 20. století, přičemž vlivný proud českého ženského hnutí požadavek na zákaz vivisekcí kritizoval. Hlavním cílem tohoto článku je představit a porovnat podobu a vývoj diskuse v Anglii a českých zemích a odpovědět na otázku, proč se v českých zemích v poslední čtvrtině 19. století nevytvořilo organizované protivivisekční hnutí a proč se české feministky na počátku 20. století postavily na stranu těch, kteří využívání zvířat pro vědecké účely obhajovali.

Experiment v medicíně 19. století, regulace vivisekce v Anglii

Spor o vivisekce velice úzce souvisí s rozvojem medicíny, ze které se během 19. století stává disciplína využívající všechny dostupné metody moderní vědy. Zásadní roli v tomto procesu sehrála experimentální fyziologie. Tzv. ontologický model chorobných stavů, podle něhož jsou zdraví a nemoc zcela odlišné a nespojitě entity, byl postupně opouštěn a nahrazován představou, že mezi normálním a patologickým stavem existuje plynulý a přechod.² Chápání nemoci jako důsledku nadměrné nebo nedostatečné činnosti našeho těla utvrzovalo stále více badatelů v názoru, že již nestačí

¹ Článek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky, projekt GA17-06697S.

² Roy Porter, *Největší dobrodíní lidstva: historie medicíny od starověku po současnost* (Praha: Prostor, 2001), 350.

provádět pitvy a pozorovat nemocné, ale že je nezbytné podívat se, jak fungují orgány zaživa. Rozšíření vivisekcí zvířat se tak v danou chvíli jevilo jako zcela logický a přirozený krok ve vývoji lékařské vědy. Centrem medicínského výzkumu se v 19. století staly laboratoře, které poskytly prostor pro pozorování a experimentování za jednoznačně definovatelných a kontrolovatelných podmínek. Pokusy měly sloužit jak k formulaci hypotéz, tak k jejich testování. Zdokonalení mikroskopu umožnilo studovat strukturu tkání, provádění chemicko-fyzikálních analýz napomohlo k pochopení biologických procesů, jako je například trávení, ze systematického testování účinků látek na živý organismus zase nejvíce těžila farmakologie.³

Nový experimentální přístup se etabloval nejdříve především v Německu a ve Francii, badatelé v Anglii byli naopak v provádění vivisekcí zdrženliví. Richard French upozorňuje na dva hlavní důvody, které vysvětlují, proč angličtí lékaři a fyziologové během první poloviny 19. století preferovali spíše pitvy než vivisekce.⁴ Prvním důvodem je téma utrpení zvířat, které bylo explicitně diskutováno přinejmenším od poloviny 18. století.⁵ Důležitá je přitom skutečnost, že v Anglii se zájem o životní pohodu (*welfare*) zvířat neomezoval pouze na filosofické úvahy, ale projevoval se i v legislativním úsilí. Během let 1800 až 1835 bylo na půdě parlamentu diskutováno celkem 11 zákonů, které se týkaly krutosti vůči zvířatům.⁶ A i když byl přijat pouze jeden z nich (*The Cruel Treatment of Cattle Act*, 1822), ve srovnání s děním v ostatních evropských zemích šlo o nevídaný jev. Druhý důvod souvisí s rozvojem organizovaného hnutí na ochranu zvířat. The Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals, založená v roce 1824, patřila v Anglii mezi prestižní, bohaté a vlivné společnosti a byla podporována příslušníky vyšších vrstev, včetně anglické princezny (a později královny) Viktorie. Připomeňme, že mezi příznivce a přispěvovatele této společnosti patřili například také Jeremy Bentham nebo John Stuart Mill.

Situace se začala měnit v 70. letech. Výzkum v medicíně postupoval rychle kupředu a bylo jasné, že chtějí-li se angličtí vědci podílet na jejím budoucím rozvoji, musí experimentální přístup akceptovat. Výchozím krokem byla reforma univerzitní výuky. Nově zřízená místa získali fyziologové,

³ Ibid., 358–73.

⁴ Richard D. French, *Antivivisection and Medical Science in Victorian Society* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975).

⁵ Ve výtvarném umění toto téma v roce 1751 zpracoval William Hogarth ve známém cyklu rytin *The Four Stages of Cruelty*.

⁶ Lori Williamson, *Power and Protest: Frances Power Cobbe and Victorian Society* (London: Rivers Oram, 2005), 102.

kteří ve své práci následovali francouzský a německý model. John S. Burdon Sanderson (1828–1905) se stal profesorem praktické fyziologie a histologie na University College London, na Trinity College v Cambridge nastoupil Michael Foster (1836–1907). Mezi vědci se postupně prosadil názor, že za jistých okolností jsou vivisekce ospravedlnitelné. V polovině 19. století již málokdo pochyboval o tom, že zvířata mohou cítit bolest, na druhé straně experiment v medicíně se ukázal jako velmi přínosná a efektivní metoda zkoumání. Problematické byly především vivisekce prováděné při demonstracích ve výuce nebo pro získávání chirurgické zručnosti. Avšak ve chvíli, kdy byla k dispozici anestetika, se staly pokusy vedené pro výzkumné účely akceptovatelnějšími. Při obhajobě vivisekcí byly zpravidla používány (často implicitně) utilitaristické argumenty. Bolest a utrpení zvířat při experimentech byly porovnávány s bolestí a utrpením nemocných lidí. Z pohledu vědců, kteří vivisekce hájili, bylo utrpení zvířat dostatečně vyváжено zmírněním utrpení lidí, užitek, který výsledky výzkumu přinášel.⁷ Jejich snahou bylo stanovit podmínky, které by předcházely nadužívání a zneužívání a umožnily vyhnout se způsobování utrpení, které není nezbytně nutné. Výrazem tohoto úsilí jsou pokyny pro provádění fyziologických experimentů na živých zvířatech, které přijala The British Association for the Advancement of Science již v roce 1871.⁸

Současně s rozšiřováním experimentální metody v medicíně začal v Anglii sílit také nesouhlas vůči této metodě. Kritikové vivisekcí se obrátili na stát s požadavkem, aby zasáhl a praxi, kterou považovali za morálně nepřijatelnou, omezil. Souhrou událostí, ve kterých důležitou roli sehrála také prozíravost Charlese Darwina, došlo k tomu, že v parlamentu v květnu roku 1875 byly jen osm dní po sobě projednávány dva různé návrhy zákona upravující využívání zvířat pro vědecké účely. První verzi připravili kritikové vivisekcí, mezi jejími podporovateli byli například John Duke Coleridge (1820–1894) nebo Robert Lowe (1811–1892). Druhou verzi, která vznikla pod vedením Sandersona, podporovali Darwin nebo Thomas Henry Huxley (1825–1895).⁹ Následovalo ustanovení královské komise, která měla za úkol provádění experimentů na živých zvířatech zvážit a případně pro danou praxi navrhnout nezbytná či žádoucí opatření. Na základě její zprávy byl pak v roce 1876 přijat zákon (*An Act to Amend the Law Relating*

⁷ Srv. například Richard Owen, *Experimental Physiology: Its Benefits to Mankind* (London: Longmans, Green, and co., 1882).

⁸ *Report of the Forty-first Meeting of the British Association for the Advancement of Science* (London: John Murray, 1872), 144.

⁹ French, *Antivivisection and Medical Science in Victorian Society*, 70–72.

to *Cruelty to Animals*), který je první legislativou regulující používání zvířat při vědeckém bádání.¹⁰ Zákon stanovuje nejen to, kdo, za jakým účelem a za jakých podmínek může experimentovat na živých zvířatech, ale také to, že úřad, který byl pověřen udělováním licencí, může provádět kontroly.¹¹ Jak už to bývá, s konečnou verzí zákona nebyla úplně spokojená ani jedna strana. Obhájci i kritikové se v následujících letech pokoušeli zákonodárce ovlivňovat (ať už přímým lobbíngem nebo nepřímým přes veřejné mínění) a podobu normy změnit, jejich snahy však úspěšné nebyly. Zákon se stal základem pro provádění vědeckých experimentů se zvířaty po následujících 110 let.¹² Protivivisekční společnosti začaly vznikat již v průběhu jednání královské komise. Některé z nich požadavek úplného zákazu vivisekci zastávaly od počátku, jiné jej přijímaly postupně.

Ženy proti vivisekci: Frances Power Cobbeová

Jedním z aspektů sporu, kterému je v současnosti věnována pozornost, je příklon žen na stranu odpůrců vivisekci, kteří požadovali experimentování na živých zvířatech zcela zakázat. Obraz protivivisekční agitace jako výrazně ženské záležitosti ovšem nevyplývá jen z porovnání pohlaví zapojených aktérů a členů tehdejších protivivisekčních společností. Výsledky zkoumání ukazují, že v Anglii tímto způsobem vnímaly diskusi obě strany sporu. Oponenti protivivisekčního hnutí charakterizovali požadavek zákazu vivisekci jako projev sentimentálnosti, emoční lability, nevzdělanosti, špatné informovanosti a dalších vlastností, které byly tradičně připisované ženě nebo vyplývaly z jejího tehdejšího sociálního statusu. Představitelky protivivisekčních společností na druhé straně akcentovaly dichotomii mezi mužem, rozumem a vědou (resp. kulturou) a ženou, citem a přírodou a zdůrazňovaly neredukovatelnou úlohu ženy při morální obrodě společnosti.¹³

Mary Elstonová upozorňuje na to, že zájem žen o téma vivisekci je možné chápat jako součást jejich obecnějšího zájmu o medicínu, vyplývající

¹⁰ *The Royal Commission on the Practice of Subjecting Live Animals to Experiments for Scientific Purposes: with Minutes and Evidence and Appendix* (London: Eyre & Spottiswoode, 1876).

¹¹ Zákon reguluje experimenty, u kterých se předpokládá, že zvířatům budou způsobovat bolest. V diskusi byl však výraz vivisekce používán šířeji. Odpůrci vivisekci často považovali za vivisekci jakýkoli experiment, který není prováděn ve prospěch daného objektu.

¹² O cestě k novému zákonu srv. Richard D. Ryder, *Animal Revolution. Changing Attitudes towards Speciesism* (Oxford, New York: Berg, 2000).

¹³ Odkazy na konkrétní textové příklady viz například Mary A. Elston, „Women and Antivivisection in Victorian England, 1870–1900,“ in *Vivisection in Historical Perspective*, ed. Nicolaas Rupke (London: Routledge, 1990), 259–94.

z tradiční ženské role, která byla omezena na sféru rodiny. V rámci rodiny měly ženy na starosti nejen výchovu a chod domácnosti, ale také pečovaly o hygienu a nesly odpovědnost za zdraví jejich členů. Angažovanost žen v protivivisekčních hnutích zase podle Elstonové souvisela s vývojem ženské emancipace. Jedním z cílů ženského hnutí v 19. století bylo proniknout do veřejné sféry, do prostoru, který byl ženám uzavřen, popř. v něm byla přítomnost žen omezována. Za určující okolnost propojení ženského a protivivisekčního hnutí je tedy možné považovat to, že se problém vivisekce stal tématem veřejné diskuse.¹⁴

Mezi představitelky protivivisekčního a zároveň ženského hnutí v Anglii se řadí například Frances Elizabeth Hogganová (1843–1927) nebo Anna Kingsfordová (1846–1888), za nejvýraznější postavu je pak považována Frances Power Cobbeová (1822–1904). Její kritický postoj k využívání zvířat ve vědě se formoval zhruba od 60. let. V roce 1863 v reakci na informace o způsobu vyučování veterinářů na francouzských kolejích publikovala text „The Rights of Man and the Claims of Brutes,“ ve kterém se pokusila vymezit vztah mezi člověkem a zvířetem a odpovědět na otázku, jaké jsou povinnosti lidí k sobě navzájem a k životní pohodě a štěstí zvířat. Její postoj byl ovlivněn názorem Josepha Butlera, který odvozoval morální povinnost od schopnosti bytosti pociťovat potěšení a bolest, a jeho představou o hierarchickém uspořádání stvoření. Druhým důležitým myšlenkovým zdrojem pro ni byla morální filosofie Imannuela Kanta. V návaznosti na Kanta Cobbeová zastává názor, že zvířatům nemohou být přisouzena práva, protože nejsou racionální a autonomní bytosti, nemohou nést zodpovědnost, sdílet společný zájem a vzájemné závazky. Přesto podle ní mají schopnost vznášet nároky, protože cílem existence zvířat je štěstí (a až druhotně užitečnost), zatímco cílem existence lidí je ctnost (a až druhotně štěstí). Podle Cobbeové musí člověk nejdříve usilovat o ctnosti druhých lidí, pak o jejich štěstí, a až nakonec o štěstí zvířat. Místo zvířat v hierarchickém uspořádání skutečnosti tedy určuje jejich podřízenost lidem, ti by se však měli zdržet vědomého konání utrpení a zvažovat, zda bolest a zabíjení zvířat neslouží k uspokojování potřeb, které lidé mohou postrádat.¹⁵ Cobbeová se iniciativy ujala i v 70. letech. Byla to ona, kdo dal impuls k přípravě návrhu zákona, který předložili kritikové vivisekce. Klíčovou roli sehrála také při založení The Society for the Protection of Animals Liable to Vivisection (známé pod jménem The

¹⁴ Ibid., 271–77.

¹⁵ Frances P. Cobbe, „The Rights of Man and the Claims of Brutes,“ *Frasers* 68 (1863): 586–602.

Victoria Street Society), která se stala vůdčím spolkem protivivisekčního hnutí v poslední čtvrtině 19. století v Anglii.

Národní kontext sporu: případ českých zemí

Spor o vivisekce byl analyzován v různých národních kontextech.¹⁶ Výsledky tohoto výzkumu ukazují, že debata o využívání zvířat pro vědecké účely měla v každé zemi odlišnou podobu a průběh a že pro pochopení volby argumentů a motivů zastávaných postojů obou stran sporu je nezbytné vzít v úvahu externí faktory. Pokud se podíváme na situaci v českých zemích, zjistíme, že v poslední čtvrtině 19. století u nás o žádném sporu nebo kontroverzi rozhodně mluvit nemůžeme, a to i přesto, že o dění v Anglii (ale i v jiných evropských zemích, kam se spor a agitace přesouvaly) bylo od počátku podrobně referováno. Již v červnu roku 1875 *Časopis lékařů českých* informoval, že v britském parlamentu byl předložen návrh na regulaci vivisekci na zvířatech. Autor zprávy má za to, že podobný zákon by byl překážkou vědeckému výzkumu a zásahem do svobody bádání, a domnívá se, že se lze spolehnout na osobnosti vědců a důvěřovat jim, že nebudou provádět vivisekce bez účelu.¹⁷ O čtyři roky později byly ve stejném časopise publikovány výňatky z přijatého zákona. V pokračování tohoto textu se pak objevily citace z prohlášení, které v reakci na protivivisekční agitaci vydaly lékařské fakulty Rakouska, Německa a Švýcarska. Bylo v něm zdůrazněno především to, že vivisekce představují nezbytnou metodu bádání v různých oblastech medicíny a že existují pojistky a záruky proti jejich zneužívání.¹⁸ Během druhé třetiny roku 1881 lékař a profesor pražské univerzity Emerich Maixner (1847–1920) v *Časopise lékařů českých* podrobně referoval o právě skončeném Sedmém mezinárodním lékařském kongresu v Londýně, na kterém byla tématu vivisekci věnována značná pozornost. Jeho diagnóza byla jednoznačná: sporem o vivisekce je ohrožena svoboda bádání. Maixner si všímá také toho, že protivivisekční hnutí má v Anglii vlivné spojení a že je do něj zapojeno mnoho žen, které hodnotí, aniž by konkrétně jmenoval, jako „nebezpečné agitátorky“.¹⁹ Jeho potěšení nad faktem, že v českých

¹⁶ Srv. Nicolaas Rupke, ed., *Vivisection in Historical Perspective* (London: Routledge, 1990). Sborník nabízí studie mapující spor v Anglii, Švédsku, Německu, Švýcarsku a Americe.

¹⁷ *Časopis lékařů českých* 14, č. 26 (1875): 208.

¹⁸ „Novější náhledy o vivisekcích,“ *Časopis lékařů českých* 18, č. 42 (1879): 333; č. 43 (1879): 341–42.

¹⁹ Emerich Maixner, „Sedmý mezinárodní kongres v Londýně,“ *Časopis lékařů českých* 20 (1881). Vycházelo na pokračování od č. 36 do č. 52.

zemích lékaři v tomto směru ve svobodě bádání omezování nejsou, nevydrželo dlouho. V roce 1885 vydalo Ministerstvo kultury a vzdělávání tzv. *Vivisekční výnos*, který směřoval na lékařské fakulty rakousko-uherské monarchie.²⁰ Ve srovnání s britským zákonem se jedná o jednoduchou normu, prostřednictvím níž stát svůj vliv a kontrolu nad prováděním experimentů na živých zvířatech žádným speciálním způsobem neuplatňoval. Pravidla jsou analogická pokynům výše zmíněné The British Association for the Advancement of Science.

Debata o využívání zvířat pro vědecké účely byla u nás sledována také na stránkách periodik určených pro širší veřejnost. V roce 1878 byla metoda vivisekce představena v časopise *Vesmír*, který byl o šest let předtím založen s cílem popularizovat vědu.²¹ V roce 1879 otiskly *Květy* obsáhlejší úvahu Josefa Thomayera (1853–1927), jednoho ze zakladatelů českého vnitřního lékařství.²² Na stránkách novin *Zlatá Praha* se tématu v roce 1888 podrobněji věnoval geolog Bedřich Katzer (1861–1925).²³ Všechny tyto texty mají několik společných rysů. Představují vivisekci jako nutnou a oprávněnou metodu medicíny. Vyjmenovávají teoretické znalosti a praktické výsledky, ke kterým se pomocí experimentů dospělo, a zdůrazňují, že je potřeba sledovat, aby metoda nebyla nadužívána či zneužívána. Zmínky v novinách či časopisech samozřejmě neměly jen obhajující povahu. Příkladem kritického postoje je text „Proti otvírání živých zvířat“ z roku 1879 otištěný v deníku *Posel z Prahy*, v němž autor relativizuje prospěch vivisekci pro lékařskou vědu a tvrdí, že výsledky, ke kterým tato metoda vede, jsou nepatrné, nejisté a vedou k omylům.²⁴ Podobné texty však byly spíše výjimkou.²⁵ Téma vivisekci bylo v českém tisku okrajovou záležitostí, a přestože se kritické hlasy objevovaly, v žádném případě nemůžeme mluvit o organizovaném protivivisekčním hnutí. Hlasy požadující zákaz vivisekci se u nás objevují a sílí až v prvním desetiletí 20. století, tedy v době, kdy v Anglii kulminovala už druhá vlna protivivisekčních nálad vyvolaná vydáním knížky *The*

²⁰ Hana Müllerová, Vojtěch Stejskal, *Ochrana zvířat v právu* (Praha: Academia, 2013), 289.

²¹ R. E. Jamot, „Kapitoly z fyziologie člověka,“ *Vesmír* 7, č. 1 (1878): 4–7. R. E. Jamot byl pseudonymem Josefa Thomayera.

²² Josef Thomayer, „Jest vivisekce oprávněným úkonem?“ *Květy*, č. 8 (1879): 195–206; č. 9 (1879): 304–12.

²³ Bedřich Katzer, „O vivisekci,“ *Zlatá Praha* 5, č. 11 (1888): 166–67.

²⁴ „Proti otvírání živých zvířat,“ *Posel z Prahy*, č. 52 (1879): 5; č. 64 (1879): 1.

²⁵ Jako bezcitná praxe bylo experimentování se zvířaty prezentováno také například na stránkách časopisu *Lumír*. Viz například *Lumír*, č. 33 (1881): 528.

Shambles of Science (1903).²⁶ Čím si toto „zpoždění“ vysvětlit? Proč se u nás v poslední čtvrtině 19. století požadavek na zákaz vivisekci neobjevil a proč s ním nevystoupily ženy?

Postavení vědce ve společnosti a společný zájem českých mužů a žen

Odpovědět na otázku, proč byl spor o vivisekce v poslední čtvrtině 19. století v českých zemích „pouze“ sledován, předpokládá prozkoumat vnější faktory, které stály v jeho pozadí. Kritikové vivisekci totiž měli dostatečný důvod požadovat regulaci experimentů, otázkou však je, proč trvali na jejich abolici. Spor o vivisekce nebyl morálním sporem v tom smyslu, že by každá ze stran obhajovala odlišnou normu, která zavazuje k protikladnému typu chování. Jak již bylo naznačeno výše, na základě principů kantovského typu, které obhajovala Cobbeová, je možné zdůvodnit omezování vivisekci, nikoli však jejich zákaz. Cobbeová ve svém textu explicitně říká, že v zájmu vědy máme právo vzít život zvířete pod podmínkou, že zvířte nebude pociťovat zbytečnou bolest.²⁷ Omezit zbytečnou bolest bylo však také cílem pravidel, která vědecké společnosti od počátku přijímaly. Jaké tedy byly skutečné motivy tak ostrého protestu protivivisekčního hnutí? Důvody, které stály v pozadí přechodu od požadavku restrikce k požadavku zákazu, je možné přiblížit znovu na příkladu Cobbeové. Jádrem její radikalizace lze identifikovat již v textu z roku 1875 „*The Moral Aspects of Vivisection*“. V něm se snaží odhalit pozadí experimentování se živými zvířaty, které považuje za krutou a módní záležitost (doslova mluví o „kruté módě“). Cobbeová vychází z toho, že základním pramenem krutosti je zvědavost a že pokrok člověka (jako jednotlivce i jako druhu), stejně jako pokrok společnosti, spočívá ve snižování krutosti a zvyšování sympatie a humanity. Vývoj v medicíně, ke kterému došlo během 19. století, tedy chápe jako krok zpět, jako překážku v morálním zdokonalování společnosti. Při srovnání využívání zvířat v různých oblastech lidské činnosti (např. kuchaři, řezníci, lovci) dochází Cobbeová k závěru, že konání vědců charakterizují dvě přítěžující okolnosti.

²⁶ Lizzy Lind af Hageby, Leisa K. Schartau, *The Shambles of Science: Extracts from the Diary of Two Students of Physiology* (London: E. Bell, 1903). Jedná se o deníkové záznamy z doby jejich studia lékařství v Londýně, během něhož byly svědky utrpení psa při vivisekci. Jejich tvrzení, že psovi nebyla v dostatečné míře aplikována anestetika, vedlo k veřejnému obvinění dotyčného lékaře z porušení tehdy platného zákona (*The Cruelty to Animals Act, 1876*). Srv. Coral Lansbury, *The Old Brown Dog: Women, Workers, and Vivisection in Edwardian England* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1985).

²⁷ Cobbe, „*The Rights of Man and the Claims of Brutes*,“ 594.

Jednak vědci obecně a fyziologové konkrétně disponují podrobnými znalostmi o podstatě a rozsahu bolestí, které zvířatům při experimentech způsobují, jednak sami formulovali teorii, podle které jsou zvířata jen nižším vývojovým stupněm lidí. V pozadí rozvoje krutosti ve vědě, kterou spojuje s rozumem a muži, vidí materialismus a shrnuje, že zatímco řezníci či lovci upadají díky svým praktikám do špatné pověsti, vědci se profesionalizují a začínají hrát ve společnosti stále významnější a vlivnější roli.²⁸ Vzrůstající prestiž a autoritu vědců považuje za určující okolnosti sporu o vivisekce také Nicolaas Rupke.²⁹ Ve prospěch tohoto hodnocení mluví také porovnání dvou variant návrhů zákona na regulaci experimentů se zvířaty z roku 1875. Jak poukazuje French, oba návrhy vykazují až překvapující podobnost, pokud jde o jejich záměr. Zásadní odlišnost se týkala udělování licencí, dohledu a vymáhání dodržování pravidel.³⁰

Je-li pro pochopení jádra sporu důležité postavení vědce ve společnosti, pak je pochopitelné také to, proč se v českých zemích v poslední čtvrtině 19. století protivivisekční hnutí nekonstitovalo. Prestiž a pozitivní vnímání vědců v české společnosti pramenily z jejich intenzivního zapojení do národního obrození během první poloviny 19. století. Těsné propojení badatelského a politického úsilí je nejvíce patrné v osobě Františka Palackého, připomeňme však také aktivity Jana Evangelisty Purkyně či bratrů Preslových, Jana Svatopluka a Karla Bořivoje. V pozadí jejich snah stál názor, že věda je nedílnou součástí kultury každého národa, a že je tedy potřeba vybudovat jazykově českou vědu a věnovat zvýšenou pozornost osvětě.³¹ Většina historiček a teoretiček feminismu se shoduje, že také na podobu a vývoj ženského hnutí u nás mělo zásadní vliv to, že bylo součástí procesu formování novodobého českého národa.³² Tato skutečnost se odrazila mimo jiné na úzké spolupráci mužů a žen na řešení tzv. ženské otázky, která byla po dlouhou dobu chápána především jako sociální otázka. Vlasta Kučerová, jedna z prvních, která se zabývala dějinami ženské emancipace u nás, zvolila jména mužů, kteří ženy v jejich snahách podporovali, dokonce jako nástroj

²⁸ Frances P. Cobbe, „The Moral Aspects of Vivisection,“ *New Quarterly* 4 (1875): 222–37.

²⁹ Nicolaas Rupke, „Pro-vivisection in England in the Early 1880s: Arguments and Motives,“ in *Vivisection in Historical Perspective*, ed. Nicolaas Rupke (London: Routledge, 1990), 188–213.

³⁰ French, *Antivivisection and Medical Science in Victorian Society*, 75–77.

³¹ Srv. například Jan Janko, Soňa Štrbáňová, *Věda Purkyňovy doby* (Praha: Academia, 1988).

³² Viz například Marie L. Neudorfová, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěch i zklamání na cestě k emancipaci* (Praha: Janua, 1999), Jana Malínská, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století* (Praha: Libri, 2005), Marie Bahenská, *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století* (Praha: Libri, 2005).

periodizace.³³ České muže a ženy spojoval společný zájem na znovuoobnovení českého národa. Úsilí českých žen proniknout do veřejného prostoru se v podstatě až do 90. let 19. století zaměřovalo na filantropii, umění, vzdělávání a osvětu (např. Spolek sv. Ludmily, Americký klub dam, Ženský výrobní spolek) a jejich aktivity byly často zdůvodňovány právě národním zájmem.

Další okolnost, která je podstatná pro vysvětlení toho, proč se požadavek na abolicí vivisekci v českých zemích v poslední čtvrtině 19. století neobjevil, i toho, proč s ním nevystoupily ženy, se týká silného oceňování oběti v české společnosti, které také souvisí s národním obrozením. Muži obětovali svůj rodinný život pro blaho a zájmy národa. Představa, že i pro vědu a její pokrok je potřeba skládat oběti, je navíc součástí tzv. exaktního subjektivismu, který obhajoval Purkyně.³⁴ Z důvodu rozšíření a doplnění znalostí Purkyně prováděl pokusy sám na sobě a tento fakt byl později v diskusi o využívání živých zvířat pro vědecké účely zdůrazňován a vyzdvihován. Význam oběti a její kladné hodnocení byly klíčové také pro posuzování žen. Tradičně oceňovanou vlastností bylo jejich sebeobětování se pro rodinu, a pokud české ženy vstupovaly do veřejného prostoru, byly často hodnoceny podle toho, zda dokázaly národní zájem upřednostnit před zájmem osobním. Když se například ve 40. letech Bohuslava Rajska vzdala vedení právě úředně povolené dívčí školy a aktivit kolem připravované *Encyklopedie pro dámy*, aby se provdala za ovdovělého Františka Ladislava Čelakovského, bylo její rozhodnutí vnímáno jako oběť za vlast. Když naopak poté Božena Němcová odmítla převzít řízení této školy, byla kritizována, že se nedokázala vzdát svých vlastních zájmů (tj. psaní) ve prospěch národa.³⁵ Přesvědčení, že pro pokrok ve společnosti nebo ve vědě je nutné přinášet oběti, samozřejmě neospravedlňuje provádění vivisekci na živých zvířatech, umožňuje nám ale pochopit, proč u nás v daném období nevzniklo organizované protivivisekční hnutí, které by požadovalo tyto experimenty zakázat.

³³ Vlasta Kučerová, *K historii ženského hnutí v Čechách: Amerlingova éra* (Brno: Ženská revue, 1914).

³⁴ Srv. Purkynovu disertaci *Beiträge zur Kenntniss des Sehens in subjektive Hinsicht* (1819). Jan E. Purkyně, *Příspěvky k poznání zraku ze subjektivního hlediska* (Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1969).

³⁵ Srv. paměti a korespondenci B. Rajska, F. L. Čelakovského, B. Němcové. *Z let probuzení*. (Praha: J. Otto, 1872–1873).

Pavla Moudrá vs. Francis Power Cobbeová

Na fakt, že české ženy věnují jen malou pozornost tématu vivisekci, si v roce 1909 stěžovala Pavla Moudrá, když na stránkách časopisu *Ženský svět* referovala o Mezinárodním kongresu Světové ligy na ochranu zvířat proti vivisekci v Londýně, kterého se zúčastnila.³⁶ Pavla Moudrá (1861–1940) je známá především jako novinářka, spisovatelka a překladatelka. Během svého života byla aktivní v mnoha různých oblastech. Zapojila se do mírového hnutí, pozornost věnovala také sociálním důsledkům alkoholismu a prostituci.³⁷ Moudrá se v dobové diskusi o právech zvířat dobře orientovala, byla členkou pražského Spolku na ochranu zvířat, společně s Annou Pammrovou (1860–1945) pak založila spolek Přátel lidství. Zнала klíčové texty tehdejších představitelů protivivisekčního hnutí. Přeložila a vydala výbor z práce Henryho Salta *Animals' Rights* (v Praze vyšlo v roce 1915 pod názvem *Práva nižších*). Její postoj ke zvířatům byl ovlivněn také myšlenkami Lva Nikolajeviče Tolstého a Arthura Schopenhauera. Základním textem její reflexe experimentování na živých zvířatech je pamflet *Vivisekce: úvahy o její ceně a prospěchu* (1909), tématu ochrany zvířat se věnovala i ve své přednáškové činnosti *Výbor z přednášek* (1. díl 1918, 2. díl 1919) a v pozdějších pracích *Dvě rozpravy* (1923), *Obrození duší* (1926), *Můj odkaz světu* (1925). Své názory publikovala také v novinách a časopisech.³⁸

Ženy byly jednou z hlavních cílových skupin, na které se Moudrá svým textem z roku 1909 obracela. Autorka slibuje věcné a poučené pojednání a nezakrývá, že její snahou je mobilizovat veřejnost i k nenásilným nátlakovým akcím, které by donutily vládu provádění vivisekci zakázat. Moudrá se v mnohých směrech inspirovala právě v Anglii. Když Susan Hamiltonová zkoumala Cobbeové texty proti vivisekci v kontextu procesů profesionalizace a popularizace vědy, poukázala na to, že v rámci protivivisekční agitace se používala specifická strategie, kterou nazvala asambláží. Ta spočívala v opakovaném využívání vybraných zdrojů (citáty ze svědectví před královskou komisí, popis vybraných experimentů, ilustrace z fyziologických příruček atd.), jejichž cílem bylo mimo jiné učinit složité vědecké téma srozumitelným pro nejširší veřejnost a vytvořit a udržovat publikum pro

³⁶ Pavla Moudrá, „Účast žen na ochraně zvířat,“ *Ženský svět. List paní a dívek českých* 13, č. 15 (1909): 232–33.

³⁷ Základní údaje o životě, díle a aktivitách P. Moudré viz Jaroslav Pánek, „Pavla Moudrá. Poznámky k životu, působení a pozůstalosti české spisovatelky a bojovnice za mír,“ *Středočeský sborník historický* 9 (1974): 215–48.

³⁸ Především v časopise *Sbratření a Prázdniny*, kde vedla rubriku Na ochranu němě tváře.

protivivisekční názory. Hamiltonová poznamenává, že i když tyto nástroje nebyly úspěšné v upoutání pozornosti veřejnosti, byly důležité pro zabezpečení identity protivivisekčního hnutí.³⁹ Moudrá ve své práci *Vivisekce: úvahy o její ceně a prospěchu* používala stejné strategie a postupy, přesto se jí vnitřně soudržné hnutí, které by přijalo její postoje a organizované je dále šířilo, utvořit nepodařilo. Jaké mohly být důvody tohoto neúspěchu?

Působení a dopad aktivit Frances Power Cobbeové a Pavly Moudré ve sporu o vivisekce můžeme srovnávat z několika různých hledisek. Každá z těchto žen pocházela ze zcela odlišných poměrů. Zatímco Cobbeová pocházela z prominentního rodu a měla vlivné kontakty, které dokázala využívat při prosazování svých názorů a budování protivivisekčního hnutí, Moudrá se narodila do nevýznamné rodiny asekuračního inženýra a většinu svého života strávila mimo hlavní centrum dění. Zatímco Cobbeová mohla představovat své postoje na stránkách významných dobových novin a časopisů, Moudrá publikovala své články na stránkách periodik převážně druhořadých. Každá z nich také opírala svůj požadavek na zákaz vivisekci o jiné myšlenkové pozadí. Zatímco Cobbeová kritizovala vzrůstající vliv vědy a její materialismus, který považovala za jednu z hlavních příčin mravního úpadku společnosti, Moudré klíčový argument proti vivisekcím byl založen na teosofické nauce, podle níž je celá příroda naplněna touhou po obrození. Vivisekce byly podle Moudré nepřijatelné jednoduše proto, že brání obrození duše zvířete.⁴⁰ Pokud však budeme analyzovat dobové reflexe jejího stěžejního díla, zjistíme, že hlavní důvod jejího nezdaru při budování českého protivivisekčního hnutí leží jinde. Moudré text vzbudil relativně značnou pozornost. Obsáhlá kritická recenze byla publikována v *Národních listech*,⁴¹ podrobněji se mu věnoval František Mareš (1857–1942) ve své práci *Mravnost a kultura. K otázce vivisekce*,⁴² o knížce bylo stručně referováno také na stránkách prvního českého filosofického časopisu *Česká mysl*.⁴³ Spilkův i Marešův text ukazují, že Moudrá nebyla ve svých cílech úspěšná především proto, že příliš mnoho prostoru věnovala snaze dokázat,

³⁹ Susan Hamilton, „Reading and the Popular Critique of Science in the Victorian Anti-Vivisection Press: Frances Power Cobbe’s Writing for the Victoria Street Society,“ *Victorian Review* 36, č. 2 (2010): 66–79.

⁴⁰ V Anglii kritiku vivisekce založenou na teosofické nauce obhajovala Anna Kingsfordová.

⁴¹ A. Spilka, „Vivisekce,“ *Národní listy*, č. 49 (1909) a *Národní listy*, č. 50 (1910).

⁴² František Mareš, *Mravnost a kultura. K otázce vivisekce* (Praha: J. Otto, 1910).

⁴³ Autorem anotace byl František Krejčí (*Česká mysl* 10, č. 6 (1909): 407–8). Tématem využívání zvířat pro vědecké účely se zabývalo také několik dalších článků a textů publikovaných v *České mysli* během let 1909 až 1911.

že vivisekce nejsou nutné ani prospěšné. Argumentace, která stojí na tezi o nepotřebnosti a neužitečnosti experimentální metody v medicíně, se sice zprvu v textech protivivisekčních společností objevovala, byla však velmi brzy opuštěna a kritikové požadující zákaz pokusů na živých zvířatech se následně zaměřili hlavně na líčení krutostí, které podle jejich názoru dokládaly nemorálnost této praxe.⁴⁴ Jestliže v 70. letech 19. století mohlo být relativizování prospěšnosti výsledků lékařského výzkumu pro někoho ještě přesvědčivé, na počátku 20. století už tato linie argumentace účinná nebyla. Fyziologové a lékaři totiž již nemuseli slibovat v budoucnosti ležící užitek a mohli odkázat na zcela konkrétní výsledky.

Eliška Vozábová: vzdělání založené na vědě i pro ženy

Hypotézu, že zásadní problém s přijetím a prosazením postoje Pavly Moudré bylo její zpochybňování nutnosti a prospěšnosti vivisekci, podporuje i fakt, že tento bod se stal terčem kritiky také části českých feministek. Obhajobu experimentování se zvířaty pro vědecké účely předložila Eliška Vozábová ve svém textu *O vivisekci*.⁴⁵ Eliška Vozábová (1874–1973) patřila mezi generaci žen, které již mohly získat všeobecné střední vzdělání.⁴⁶ Jako jedna z prvních lékařek, které vystudovaly na české části pražské univerzity (promovala roku 1904), požívala mezi českými feministkami značnou autoritu. Jak sama v úvodu svého textu uvádí, byla požádána redakcí *Ženského obzoru*, aby se k danému tématu vyjádřila. Její názor byl ženami, které se pohybovaly kolem *Ženského obzoru*, respektován. Vozábová se zaměřila na význam vivisekci pro medicínu jako teoretickou disciplínu i na využitelnost jejich výsledků v praxi. Experimenty na živých zvířatech představila svým čtenářkám jako nepostradatelnou metodu bádání, prostřednictvím které se dochází ke znalostem, jež jsou klíčové pro určování příčiny nemoci a stanovení účinné léčby. Požadavek na zákaz vivisekci hodnotila jako „ignorantský“ a v kontextu tehdejších událostí kritizovala metody léčení přírodních lékařů a zpochybňování užitečnosti očkovaní. Ve svém textu také připomněla experimenty Purkyně, který zkoumal účinky jedů na svém

⁴⁴ Viz například Frances P. Cobbe, *The Nine Circles of the Hell of the Innocent: Described from the Reports of the Presiding Spirits* (London: Swan Sonnenschein & Co., 1892).

⁴⁵ Eliška Vozábová, „O vivisekci,“ in *O vivisekci; Vliv alkoholu na život ženy a dítěte* (Praha: Ženský obzor, 1910), 1–18.

⁴⁶ Minerva, první česká střední škola zaměřená na všeobecné vzdělání pro dívky, byla založena roku 1890.

vlastním organismu, a zdůraznila, že přinášet oběti je pro pokrok poznání nezbytné.

Peter Singer ve své práci *Osvobození zvířat* vede paralely mezi druhovou nadřazeností a sexismem, které dokládá mimo jiné překrýváním členů hnutí na ochranu zvířat a hnutí proti utlačování žen v dějinách Anglie a USA.⁴⁷ Tento fakt nám může pomoci pochopit jistý typ argumentace, který následně představitelky ženského hnutí obou těchto zemí používaly ve snaze prosadit zákaz vivisekci.⁴⁸ Jedna z tezí, která se v textech pravidelně objevovala, vyjadřovala obavu, že prováděné experimenty se zvířaty vědcům stačit nebudou a povedou k experimentům se ženami.⁴⁹ Naznačené paralely mezi druhovou nadřazeností a sexismem však postoj českých feministek k problému vivisekci nevysvětlují. Propojení boje za práva žen s ochranou zvířat totiž není kontextuálně nezávislé. Ženské hnutí v Anglii a českých zemích mělo odlišnou podobu a průběh. Zatímco anglické ženské hnutí mělo od počátku radikálnější formulované cíle a stavělo se do opozice vůči mužům, charakter českého ženského hnutí byl v podstatě až do konce 19. století ovlivněn procesem národního obrození. Anglické a české feministky pronikaly do veřejného prostoru s odlišnou motivací a zcela jinak chápaly i svou roli ve společnosti. Zatímco například Cobbeová zdůrazňovala, že rozumem řízená věda vede k morálnímu úpadku společnosti a že pouze ženy mohou napravit to, co pokazili muži, české ženy se spolupodílely na budování českého národa filantropickou a osvětovou prací. Jejich aktivity byly přitom velmi často ovlivněny myšlením Bernarda Bolzana, který zdůrazňoval potřebu volit vždy takové jednání, které nejvíce přispěje k blahu celku. Bolzano polemizoval s na počátku 19. století rozšířeným názorem, že ženy nemohou dosáhnout hlubšího rozumového vědění, protože jim chybí abstraktní myšlení, a tvrdil, že ženské pohlaví má v principu stejnou vnímavost pro moudrost, ctnost i blaženost jako mužské pohlaví.⁵⁰ Ženy byly také právoplatnými občany jeho ideálního státu.⁵¹ Na Bolzanovy názory se ve své činnosti explicitně odvolávaly Marie Riegrová-Palacká a její dcera, Marie

⁴⁷ Peter Singer, *Osvobození zvířat* (Praha: Práh, 2001), 234–35.

⁴⁸ V této souvislosti je však potřeba zdůraznit, že anglické hnutí na ochranu zvířat (RSPCA) se ve sporu o vivisekce na stranu odpůrců požadujících abolicí nepostavilo. Důvody viz French, *Antivivisection and Medical Science in Victorian Society*, 61–76.

⁴⁹ I tuto tezi Pavla Moudrá převzala. Viz Moudrá, *Vivisekce: úvahy o její ceně a prospěchu*, 22–24.

⁵⁰ Bernard Bolzano, „O určení a důstojnosti ženského pohlaví,“ in *Exhorty* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006), 115–25.

⁵¹ Bernard Bolzano, *O nejlepším státě* (Praha: Mladá fronta, 1981).

Červinková-Riegrová. Znalost a respekt k jeho myšlenkám mezi českými feministkami dokládá i to, že Bolzanovu exhortu z roku 1810 „O určení a důstojnosti ženského pohlaví“ přetiskly v 80. letech ve svém časopisu *Ženské listy*, a i když jeho utopie *O nejlepším státě* vyšla tiskem poprvé až v roce 1932, v určitém okruhu české inteligence byla dobře známá téměř o 100 let dříve. Ve 40. letech 19. století se plánovalo její vydání společně s překladem *Cesty do Ikarie* Etiena Cabeta, který pořídila Karolina Leibleinová.⁵²

České ženské hnutí se začalo vnitřně diferencovat od 90. let 19. století, kdy se ke slovu přihlásily představitelky mladší generace. Ty už národním zájmům nevěnovaly takovou pozornost a přicházely s novými požadavky. Při prosazování ženských osobních a politických práv však argumenty spočívající na paralele mezi zneužíváním zvířat a zneužíváním žen nepoužily. Neochota přijmout postoj Pavly Moudré k otázce experimentování se zvířaty mohla pramenit i z toho, že Moudrá patřila ke starší generaci a zastávala spíše konzervativní názory. Hlavní poslání ženy spojovala s rolí matky a vychovatelky. Důraz, který Vozábová ve svém textu položila na fakta a osvětu, je však pochopitelnější v kontextu ještě jiné dobové diskuse. Ta se týkala kritiky postoje církve k ženám a jejího vlivu na vzdělávání dívek, které bylo hodnoceno jako „nezdravé“.⁵³ Církev nejen v dívčím vzdělávání, ale i ve zdravotnictví upřednostňovala konzervativní přístupy před moderními vědeckými znalostmi a postupy. Výzvu redakce *Ženského obzoru*, který na konci 19. století a počátku 20. století patřil mezi nepokrokovější české ženské časopisy, aby se Vozábová ke sporu o vivisekce vyjádřila, tedy můžeme chápat jako snahu umožnit čtenářkám zaujmout stanovisko na základě faktů a neaktuálnějších výsledků vědy. Argumenty Cobbeové, která morální úpadek společnosti spojovala s mužským rozumem a její obrodu s ženským citem, přestaly být přesvědčivé ve chvíli, kdy se mezi ženami začaly objevovat lékařky, které vivisekce obhajovaly. Mezi první takové patřila Elizabeth Garrett Andersonová (1836–1917). Argumenty Moudré, která ještě na počátku 20. století opakovala již vyvrácené teze o nepotřebnosti a neúčinnosti vivisekcí a svůj postoj založila na teosofické nauce, zase nemohly přesvědčit ženy, které i pro dívky požadovaly vzdělání založené na výsledcích vědeckého poznání.

⁵² Srv. Jaromír Loužil, *Bernard Bolzano* (Praha: Melantrich, 1978), 88.

⁵³ K tomu srv. Neudorflová, *České ženy v 19. století*, 164–98.

Závěr

Fakt, že aplikace experimentální metody v medicíně má významné etické konsekvence, ovlivnil nejen proces přijímání a rozšiřování vivisekci na živých zvířatech, ale také spor o to, zda a do jaké míry má stát zasahovat do svobody vědeckého bádání a regulovat práci vědců. Bolest, kterou zvířata mohla pociťovat v průběhu pokusů, byla pro viktoriánskou společnost natolik nepřijatelná, že tzv. protivivisekční zákon stanovoval povinnost zvíře usmrtit, pokud by bylo pravděpodobné, že bolest přetrvává i po skončení účinku anestetik, nebo pokud bylo zvíře během pokusu vážně poraněno. Přenášení současných debat o morálním statusu zvířat, jejichž kořeny spadají na přelom 60. a 70. let 20. století, do období konce 19. století a počátku 20. století by bylo anachronismem. Historická zkoumání sporu o vivisekce v různých národních kontextech přesvědčivě ukazují, že daná diskuse byla pevně zakotvena v dobových společenských procesech a že pro vysvětlení a pochopení volby argumentů a motivů postojů, které jednotlivé strany debaty zastávaly, je nezbytné zaměřit se na externí faktory. Představitelky anglického ženského hnutí, které mělo od počátku radikálněji formulované cíle, využily vstup do sporu o vivisekce ke zdůraznění role ženského citu v morální obrodě společnosti. Skutečnost, že tehdejší pokrok ve vědě, kterou ztotožňovaly s mužským rozumem, staví na utrpení živých bytostí, považovaly za dostatečný důkaz úpadku společnosti. České ženy naopak nechávaly muže jako skupinu, která jim upírá jejich práva a schopnosti, a většinu svých aktivit ve veřejném prostoru zdůvodňovaly především národním zájmem. Ve chvíli, kdy se ukázalo, že výsledky experimentů v medicíně mají pozitivní vliv na účinnost léčby nemocí a jejich prevenci, nemohl již být argument o nepotřebnosti a neúčinnosti vivisekci akceptován. V kontextu požadavku, aby se i dívkám dostalo vzdělání založené na poznacích vědy, nemohl být pro část českých feministek přesvědčivý ani argument, který nepřijatelnost vivisekci opíral o teosofickou nauku.

Bibliografie:

Bahenská, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri, 2005.

Bolzano, Bernard. *Exhorty*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.

Bolzano, Bernard. *O nejlepším státě*. Praha: Mladá fronta, 1981.

Cobbe, Frances P. „The Moral Aspects of Vivisection.“ *New Quarterly* 4 (1875): 222–37.

Cobbe, Frances P. „The Rights of Man and the Claims of Brutes.“ *Fraser's* 68 (1863): 586–602.

Cobbe, Frances P. *The Nine Circles of the Hell of the Innocent: Described from the Reports of the Presiding Spirits*. London: Swan Sonnenschein & Co., 1892.

Elston, Mary A. „Women and Anti-vivisection in Victorian England, 1870–1900.“ In *Vivisection in Historical Perspective*, ed. Nicolaas Rupke, 259–94. London: Routledge, 1990.

French, Richard D. *Antivivisection and Medical Science in Victorian Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

Hamilton, Susan. „Reading and the Popular Critique of Science in the Victorian Anti-Vivisection Press: Frances Power Cobbe's Writing for the Victoria Street Society.“ *Victorian Review* 36, č. 2 (2010): 66–79.

Janko, Jan a Soňa Štrbáňová. *Věda Purkyňovy doby*. Praha: Academia, 1988.

Katzer, Bedřich. „O vivisekci.“ *Zlatá Praha* 5, č. 11 (1888): 166–67.

Kučerová, Vlasta. *K historii ženského hnutí v Čechách: Amerlingova éra*. Brno: Ženská revue, 1914.

Lansbury, Coral. *The Old Brown Dog: Women, Workers, and Vivisection in Edwardian England*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985.

Lind af Hageby, L. a Leisa K. Schartau. *The Shambles of Science: Extracts from the Diary of Two Students of Physiology*. London: E. Bell, 1903.

Loužil, Jaromír. *Bernard Bolzano*. Praha: Melantrich, 1978.

Maixner, Emerich. „Sedmý mezinárodní kongres v Londýně.“ *Časopis lékařů českých* 20 (1881).

Malínská, Jana. *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha: Libri, 2005.

Mareš, František. *Mravnost a kultura. K otázce vivisekce*. Praha: J. Otto, 1910.

Moudrá, Pavla. „Účast žen na ochraně zvířat.“ *Ženský svět. List paní a dívek českých* 13, č. 15 (1909): 232–33.

Moudrá, Pavla. *Vivisekce: úvahy o její ceně a prospěchu*. Praha: Hejda & Tuček, 2009.

- Müllerová, Hana a Vojtěch Stejskal. *Ochrana zvířat v právu*. Praha: Academia, 2013.
- Neudorfllová, Marie L. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěch i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha: Janua, 1999.
- Owen, Richard. *Experimental Physiology: Its Benefits to Mankind*. London: Longmans, Green, and Co., 1882.
- Pánek, Jaroslav. „Pavla Moudrá. Poznámky k životu, působení a pozůstalosti české spisovatelky a bojovnice za mír.“ *Středočeský sborník historický* 9 (1974): 215–48.
- Porter, Roy. *Největší dobrodiní lidstva: historie medicíny od starověku po současnost*. Praha: Prostor, 2001.
- Purkyně, Jan E. *Příspěvky k poznání zraku ze subjektivního hlediska*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1969.
- R. E. Jamot. „Kapitoly z fyziologie člověka.“ *Vesmír* 7, č. 1 (1878): 4–7.
- Rajská, Bohuslava. *Z let probuzení*. Praha: J. Otto, 1872–1873.
- Report of the Forty-first Meeting of the British Association for the Advancement of Science*. London: John Murray, 1872.
- Rupke, Nicolaas. „Pro-vivisection in England in the Early 1880s: Arguments and Motives.“ In *Vivisection in Historical Perspective*, ed. Nicolaas Rupke, 188–213. London: Routledge, 1990.
- Ryder, Richard D. *Animal Revolution: Changing Attitudes towards Speciesism*. Oxford, New York: Berg, 2000.
- Singer, Peter. *Osvobození zvířat*. Praha: Práh, 2001.
- The Royal Commission on the Practice of Subjecting Live Animals to Experiments for Scientific Purposes: with Minutes and Evidence and Appendix*. London: Eyre & Spottiswoode, 1876.
- Thomayer, Josef. „Jest vivisekce oprávněným úkonem?“ *Květy*, č. 8 (1879): 195–206; č. 9 (1879): 304–12.
- Vozábová, Eliška. *O vivisekci; Vliv alkoholu na život ženy a dítěte*. Praha: Ženský obzor, 1910.
- Williamson, Lori. *Power and Protest: Frances Power Cobbe and Victorian Society*. London: Rivers Oram, 2005.